

کانال تلگرام ارشد شهرسازی
[Telegram.me/ArshadShahrsazi](https://t.me/ArshadShahrsazi)

جهت آگاهی از آخرین اخبار مربوط به
آزمون کارشناسی ارشد شهرسازی،
دریافت فایل های مربوطه، تغییرات منابع
آزمون، برنامه ریزی و مشاوره به
کانال تلگرام **ارشد شهرسازی** پیوندید.

ارشد شهرسازی

خلاصه کتاب

سبک شناسی معماری ایران

(محمد کریم پیرنیا)

مرکز معماری ایران

دپارتمان شهرسازی

❖ دیباچه

هنر و معماری در جهان پهناور اسلام دارای چهار دبستان با یوه ی بنیادی است. البته شیوه های فرعی دیگری در برخی کشورهای اسلامی مانند اندونزی نیز قابل بررسی است. این چهار شیوخه چنین هستند:

۱- شیوه ی مصری: این شیوه از معماری کهن مصر ریشه گرفته است و در کشورهای اسلامی شرق آفریقا، مصر، سودان و کشورهای پیرامونی تا حجاز را در بر می گیرد که در آنجا با شیوه ی شامی برخورد می کند.

۲- شیوه ی شامی: این شیوه از هنر و معماری بیزانس ریشه گرفته و کشورهای سوریه، فلسطین، لبنان و اردن و بخشی از ترکیه را دربر می گیرد و دارای ویژگی های مشترکی با شیوه ی مصری است. این شیوه در عربستان با شیوه مصری در هم میخسته شد و دستاورد آنها ساختمانهایی است که امروزه در مکه و مدینه دیده می شود.

۳- شیوه ی مغربی: که شیوای بسیار پیشرفته و چشمگیر است و دربرگیرنده کشورهای مراکش امروز، الجزایر و جنوب اسپانیا می باشد.

در این شیوه مسلمانان ایرانی سهم بسزایی داشته اند. شیوه ی مغربی یکی از شیوه های ارزشمند هنر و معماری اسلامی است. این شیوه بعدها به دو شاخه شد. یکی در شمال آفریقا برجای ماند و دیگری در اندلس پا گرفت. در جنوب اسپانیا، پس از گشایش آن بدست مسلمانان ، ساختمانهای ارزشمندی مانند کاخ الحمراء در غرناطه ساخته شد و همه پژوهندگان باور دارند

که این شیوه تاثیر بسیاری روی هنر و معماری اروپا داشته است. شاخه اندلسی پخته تر از شاخه مغربی شد. گرچه هر دو یک خاستگاه داشتند.

۴- شیوه ایرانی: این شیوه از همه ارزشمندتر و گسترده تر بوده و دربرگیرنده ی کشورهای میانرودان (عراق) ، ایران، افغانستان، پاکستان، جمهوری های فرارودی (ماورالنهر) ازبکستان، تاجیکستان و ... تا هند و اندونزی می باشد و همچنین شیخ نشین های پیرامون خلیج فارس (همچون عمان) و همه سرزمین هایی که ایرانیان در گسترش اسلام در آنها پیشگام بوده اند.

این نوشته درباره شیوه ایرانی و دگرگونی هایی است که در طول سه یا چهارهزارسال در معماری ایران رخ داده است در این کتاب تلاش می شود افزون در بررسی روشها و شیوه هایی که معماران ایرانی بکار می برده اند. منطبق و انگیزه کار آنها و نکات درست و نادرست نیز بررسی می شود.

سبک‌شناسی معماری ایرانی در طی شش شیوه بررسی می شود که در طول تاریخ کهن این کشور بگونه شگفتی پیوسته به دنبال هم پدیدار شده اند

پارسی و پارتی از پیش از اسلام، خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی از پس از اسلام .

➤ اصول معماری ایرانی

هنر و معماری ایران از دیرباز دارای چند اصل بوده است که به خوبی در نمونه های این هنر نمایان شده است. این اصول چنین هستند: مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، نیارش ، خودبسندگی و درون‌گرایی.

دیپارتمان شهرسازی

- **مردم‌واری:** مردم‌واری به معنای رعایت تناسب میان اندام‌های ساختمانی با اندام‌های انسان و توجه به نیازهای او در کار ساختمان‌سازی است.
 - **پرهیز از بیهودگی:** در معماری ایران تلاش می‌شده که بیهوده در ساختمان‌سازی نکنند و از اسراف پرهیز می‌کردند. این اصل هم پیش از اسلام و هم پس از آن مراعات می‌شده است.
 - **نیارش:** واژه "نیارش" در معماری گذشته ایران بسیار بکار می‌رفته است. نیارش به دانش ایستایی، فن ساختمان و ساختمایه (مصالح) شناسی گفته می‌شده است. پیمودن اندازه‌های خرد و یکسانی بود که هر جا در خور نیازی که بان بود بکار گرفته می‌شد، پیروی از پیمودن هرگونه نگرانی معمار را درباره ناستواری یا نازیبایی ساختمان از میان می‌برده.
 - **خودبسندگی:** معماران ایرانی تلاش می‌کردند ساختمایه مورد نیاز خود را از نزدیک‌ترین جاها بدست آورند و چنان ساختمان می‌کردند که نیازمند به ساختمایه‌های دیگر نباشد و خودبسند باشند. بدین‌گونه کارساخت با شتاب بیشتری انجام می‌شده و ساختمان با طبیعت پیرامون خود "سازوارتر" درمی‌آمده است و هنگام نوسازی آن نیز همیشه ساختمایه آن در دسترس بوده است.
- معماران ایرانی بر این باور بودند که ساختمایه باید "بوم‌آورد" یا "ایدری" (اینجایی) باشد. به گفته دیگر فراورده (محصول) همان جایی باشد که ساختمان ساخته می‌شود و تا آنجا که شدنی است از امکانات محلی بهره‌گیری شود.
- **درونگرایی:** اصولاً در سازماندهی اندام‌های گوناگون ساختمان و بویژه ساختمانهای سنتی، باورهای مردم بسیار کاراز بوده است. یکی از باورهای مردم ایران ارزش نهادن به زندگی شخصی و حرمت آن و نیز عزت نفس ایرانیان بوده که این امر بگونه‌ای معماری ایران را درونگرا ساخته است.

معماران ایرانی با سازماندهی اندامهای ساختمان در گرداگرد یک یا چند میانسرا ساختمان را از جهان بیرون جدا می کردند و تنها یک هشتی این دو را به هم پیوند می داد. خانه های درونگرا در اقلیم گرم و خشک همچون بهشتی در دل کویر هستند. فضای درونگرا مانند آغوش گرم بسته است و از هر سو رو به درون دارد.

خانه های برونگرا در برخی سرزمینهای ایران نیز ساخته می شوند. مانند کردستان، لرستان و شمال ایران ولی در سرزمینهای میانی و گرم و خشک ایران خانه های درونگرا پاسخ در خوری برای خشکی هوا، بادهای آزاردهنده، شن های روان و آفتاب تند هستند.

❖ شیوه پارسی

شیوه پارسی، نخستین شیوه معماری ایران است که روزگار هخامنشیان تا حمله اسکندر به ایران، یعنی از سده ششم پیش از میلاد تا سده چارم را در بر می گیرد. نام این شیوه از تیره (قوم) پارس برگرفته شده که در این روزگاران بر کشور پهناور ایران فرمانروایی می کردند، پیش از آغاز بررسی این شیوه، نخست شیوه معماری پیش از این پارسی را بررسی می کنیم.

➤ معماری پیش از پارسی

تا پیش از کوچ آریاییان به ایران، تیره ها و ملت هایی نه چندان شناخته شده در ایران زندگی می کردند که معماری پیشرفته ای داشتند. تپه زاغه یکی از مراکز اولیه استقرار کشاورزی در ایران است این مکان در دشت قزوین قرار دارد و آثار مهمی از اواخر هزاره هشتم تا اواسط هزاره پنجم پیش از میلاد در آن بدست آمده است.

ایلامیان از هزاران سال پیش در دشت خوزستان خانه گزیده بودند و فرمانروایی داشتند آنها همیشه در برابر حملات ساکنین بین النهرین بخصوص آشوریان بودند و سرانجام در میانه سده هفتم پیش از میلاد بدست آنها برافتادند.

مرکز تمدن ایلامی شهر شوش بود که تاریخی چند هزارساله داشت و دارای همه عناصر حکومتی بود مانند، ارگ و بویژه یک نمایشگاه به نام زیگورات، که شباهت نزدیکی به معماری پیشرفته سومریان دارد. در هفت تپه خوزستان، بازمانده معماری ایلامی هنوز برجاست و نمودار پیشرفت در فن ساختمان است. ساختمان های آنها طراحی راست گوشه داشت و آسمانه ها بیشتر دارای تاق ضربی بودو همچنین از تیر و آسمانه تخت هم بهره گیری می کردند.

یکی از بازمانده های ارزشمند معماری ایلامی نیایشگاه یا زیگورات چغازنبیل در نزدیکی شوش است که از ۱۲۵۰ پیش از میلاد برجای مانده است. این ساختمان دارای چند آشکوب است که همگی از خشت ساخته شده و روی آن با آجر نماسازی شده است هر آشکوب از زیری کوچکتر شده و ساختمان را پله پله نشان می دهد. بزرگترین نمونه معماری ایلام، چغازنبیل است.

در سده های نهم و هشتم ق.م در شمال باختری ایران و خاور آناتول، اقوام ارارتو با فرهنگی پیشرفته زندگی می کردند. آنها بومیانی بودند که از پیش از کوچ آریایی ها در ایران زندگی می کرده اند. آنها از تمدن های آشوری و بابلی گرفته شده بودند. آنها تا اواخر سده هفتم ق.م که ارمی ها حکومت وان را برانداختند حکومت کردند.

روش نیارشی ساختمانهای ارارتوها، تیر و ستون با آسمانه تخت بوده است. ساختمانهای آنها چهارگوش بوده و نیایشگاهی با تالاری ستون دار داشتند که بیشتر بر روی سکو ساخته می شده است. آنها ستون ها را با سر ستونهای پیچک دار می آراستند و ساختمایه(مصالح) اصلی شان سنگ و چوب بوده است.

آنها گونه ای ساختمان داشتند بنام "کلاوه" که ساختمانهایی دوطبقه بودند و به دلیل امنیت تنها در طبقه بالا زندگی می کردند و با نردبان به آن دسترسی داشتند طبقه پایین انبار بوده است. از نمونه های ساختمان های ارارتویی می توان آثار تپه حسنلو از سده نهم ق.م و دژهای پیرامون دریاچه وان را نام برد.

➤ معماری پارسی

به گمان فراوان آریاییها هنگام کوچ و گذر از کنار دریاچه ارومیه، در برخورد با معماری ارارتویی، از آن الگو گرفته و آنرا "برساو" کرده اند. در نطنز هم که نامی از ارارتو نشنیده اند چنین کرده اند. نمونه های این الگوبرداری هم در معماری و هم نیارش شیوه پارسی یافت می شود که دو نمونه از آنها "تالار ستوندار و کلاوه ها" بوده است. نیایشگاه ارارتوبان دارای تالاری با آسمانه تحت چوبی بوده و چون دهانه آن بزرگ بود ستونهایی چوبی در میان تالار هم زده می شد. همین روش را آریایی ها در شوش پی گرفتند. بدین گونه از معماری ارارتویی الگوبرداری می شد. در حالی که ساختمانی ای که سازگار با آب و هوای سرد قفقاز بود، در شوش دگرگون شده بود. ساخت تالار ستوندار با پوشش تیرپوش، پس از اسلام نیز دنبال شد. کلاوه های ارارتویی به گونه ای دیگر در معماری پارسی ساخته شد. نمونه این الگوبرداری، ساختمان کعبه زرتشت در نقش رستم است که ساختمانی چهارگوشه سنگی که درگاه آن بلندتر از کف زمین است.

☑ **نیارش:** در معماری پارسی، آسمانه تخت با تیرو ستون (جزء اصلی ساقتمانی بوده است).

☑ **آرپیه:** در شیوه پارسی آرپیه هایی بکاررفته که هر کدام منطق خاصی داشته است. آرپیه سر

ستون در معماری ایران ریشه کهنی دارد. در فمه های مادی، سرستون هایی بر دیواره کنده شده که همانند سرستون های ایوانی یونانی هستند. در ساقتمان کعبه زرتشت، از کلاوه های کردی الگو گرفته شده است.

معماری دوره نخستین شیوه پاریسی برگرفته از ارارتوها بود. نیز با حملاتی که کوروش و پسرش کمبوجیه به مصر داشتند مقابر هرمی شکل مصر را دیدند به گمان فراوان این دو الگو با هم بر روی معماری این ساختمان تاثیر گذاشته است تا آنجا که آسمان آن را شیبدار ساخته اند. ساختمانهای تخت جمشید نزدیک به پنج سده پیش از میلاد ساخته شده اند. در نقشه این ساختمان ها درونگرایی خوبی دیده می شود. به این گونه که هر ساختمان دارای فضاهای خدماتی و راهرو بوده و نیاز به دیگر فضاها نداشته است.

➤ بطور کلی ویژگی های شیوه پاریسی را می توان چنین برشمرد:

معماری:

- بهره گیری از شیوه ی اراتو در طرح فضاهای راستگوشه، تالارهای ستوندار و کلاوه ها
- ساخت ساختمان روی سکو و تختگاه
- درون گرایی (بویژه در تخت جمشید و شوش).
- ارتباط دادن بخشهای فرعی (همچون آشپزخانه) با راههای پنهانی به ساختمان اصلی.
- ساخت سایبان و آفتابگیر در جاهای ضروری.
- زیباسازی پیرامون ساختمان ها، تجرا، هدش، آپادانا با استخر، آبنا و پردیس.

نیارش:

- روش آسمانه(سقف) تخت چوبی و شیبدار با تیریزی عمود برهم و دهانه های بزرگ با تیرچه چوبی سخت بریده و درودگری شده.
- دیواره های جداکننده با خشت.
- بهره گیری از آسمانه خمیده و تاق در زمین ها.

- سنگ بریده و منظم و پاکتراش و گاه صیقلی از بهترین و مرغوب ترین ساختمایه ها استفاده می شد. کافی است که در مورد دقت سازندگان بگوییم. در «ترکش» (ریسمان کشی) ستون های تخت جمشید، انقدر این نشانه ها دقیق هستند که میلیمتری با هم اختلاف ندارند.
- پی سازی با سنگ لاشه و گاورس.
- نماسازی بیرونی با سنگ تراش و نماسازی درونی با کاشی لعابدار.
- پرداخت کف با بهترین ساختمایه ها.

آرایه:

- بهره گیری از پایه ستون و سرستون. آرایش سرستون ها با جزییاتی که برای بارگذاری فرسب (تیرچه) های چوبی کاملا متناسب و منطقی باشد.
- آرایش درگاه ها و سردرها با بهره گیری از زغره ها و پتکانه ها.
- آرایش فضاهای درونی با کاشی لعابدار.
- آرایش تارمی پلکان های کوتاه و مالرو با نقش های برجسته و کنگره های زیبا.

❖ شیوه پارتی

تیره پارتوآ یا (پارات) یکی از شاخه های نژاد آریایی ایرانی است و مرکز استقرار آنان شمال خراسان کنونی بوده است. این شیوه پس از حمله اسکندر به ایران پدیدار شده و در دوره اشکانی، ساسانی، صدر اسلام و در برخی جاها حتی بعد از اسلام تا سده سوم و چهارم هجری دنبال شده است. متأسفانه آثار کمی از روزگار نخست آن در ایران بجای مانده است. اشکانیان،

فرمانروایان پس از سلوکیان (جانشینان اسکندر) بودند که از سال ۲۵۰ پیش از میلاد تا ۲۲۴ پس از آن بر ایران فرمانروایی کردند، تا اینکه بدست اردشیر ساسانی برافتادند. ساسانیان نیز نزدیک به چارسده تا چندی پس از حمله مسلمین در ۶۲۵ میلادی (۳۱ هجری) به فرمانروایی پرداختند.

در هر حال با وجود جاذبه تمدن یونانی، پارتها دنبال آن نرفته و حتی بدنبال معماری دوره هخامنشی نیز نرفته اند. از طرف دیگر برای رسیدن به خودبسندگی و استفاده از ساختمایه ایدری و بوم آورد نمی توانسته اند آن را مانند دوره هخامنشی از راههای دوردست بیاورند و سعی کرده اند همانند ایلامیان از ساختمایه بوم آورد بهره گیری کنند و به همین دلیل به نوآوری بزرگی در طول تاریخ بشری دست یافتند که همان پوشش های تاقی در دهانه های بزرگ و گنبدها در زمینه چهارگوش می باشد.

➤ محوطه های اوایل دوران پارتی_ نسا:

قدیمی ترین محل سکونت پارتها که تاکنون یافت شده در نسا یا پارتانیسا است که فاصله چندانی با عشق آباد امروزی (ترکمنستان) ندارد. احتمالاً در تکامل ایوان متداول دوره پارتی دو مرحله وجود داشته است. در مرحله اول تنها یک تالار باز دارای سه دیوار یا سقفی متشکل از تیرهای چوبی متکی بر ستون یا دیوارهای تالار ساخته می شد. مرحله دوم زمانی آغاز شد که زدن سقف این تالارها با استفاده از تاقهای ضربی آغاز گردید.

کاخ آشور یک بنای چهار ایوانی است. این نقشه صدها سال در معماری ایران بکار گرفته شده است. البته چهار ایوان آن در یک زمان ساخته نشده و دو ایوان آن بعدها در دوره پارتی احتمالاً در قرن دوم میلادی به آن اضافه شده است.

کوخه خواجه در سیستان، در نزدیکی زابل و دریاچه هاموم است. بخشی از آن مربوط به دوره اول شیوه پارتی و بخشی نیز مربوط به دوره بعد و از زمان ساسانی است. ویژگی خیلی مهم در این مجموعه بناها پدیدارشدن فضاهای ویژه و اساسی معماری سنتی است که بعدها در همه مدرسه‌های سنتی، کاروانسراها و مساجد بعد از اسلام نیز بکار رفته‌اند. اندام‌هایی چون ایوان رو به میانسرا، میانسرا(حیاط مرکزی) و آسمانه‌کانه پوش و گنبد. متأسفانه محققین غربی سعی دارند ریشه این طرح که در بناهای پس از اسلام بکار گرفته شد را از خارج ایران مانند اعراب نسبت دهند که مسلماً این نادر است. با توجه به گرمای بیش از حد اقلیم سیستان، معماری آن درونگرا شده است. میانسرا و جای گرفتن فضاهای مختلف در پیرامون آن از همین درونگرایی سرچشمه می‌گیرد.

ایوان مداین یا تاق کسری از بناهای مهم شیوه پارتی است. ویژگی ارزنده در این بنا یافت می‌شود اما دو ویژگی معماری ایرانی در آن بخوبی آشکار است. یکی بهره‌گیری از تناسب طلایی ایرانی در ایوان بزرگ میانی آن است و ویژگی دوم بهره‌گیری از ساختمایه معمولی یا خشتی است و نه سنگ تراش. جلوی ساختمان میانسرای بوده و سه ساختمان همانند آن در پهلوها مختلف آن جای داشته است. ایوان کرخه در خوزستان یکی از بناهای مهم است که رد آن برای نخستین بار از پوشش تاق و تویزه بهره‌گیری شده است.

➤ در خاتمه این بخش می‌توان ویژگی‌های معماری پارتی را این چنین برشمرد:

معماری:

- گوناگونی در طرح‌ها و بهره‌گیری از اندام‌های گوناگون.
- جفت‌سازی در نیایشگاه‌ها و کاخ‌های پذیرایی.

- یاد جفت سازی در کاخهای مسکونی و خانه ها.
- درونگرایی با بهره گیری از میانسرا.
- شکوه و عظمت دادن به ساختمان ها با بلندساختن آنها.

نیارش:

- بهره گیری از آسمانه های خمیده تاقی و گنبدی (تاق اهنگ، تاق و تویزه و نیم گنبد).
- بهره گیری از جفت های مازه دار برای تاقها و کنبدها.
- پی سازی با سنگ لاشه.
- گوشه سازی چوبی، سکنج، ترمبه و فیلیپوش در زیر گنبدها.
- ساختمایه های بوم آورد، سنگ لاشه، خشت و آجر، ملات گیر جارو.

آرایه (تزیینات):

- گچ بری با خطوط شکسته و خمیده.
- بهره گیری از کنگره ها و کوردها در نمای ساختمان.

❖ شیوه خراسانی

از شش شیوه معماری ایران، دو شیوه پارسی و پارتی از پیش از اسلام و چهار شیوه خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی از آن دوران اسلامی هستند و بدنبال دگرگونی ها پس از آمدن اسلام به ایران پدیدار شدند.

➤ معماری

شیوه خراسانی در سده نخست هجری پدید آمد و تا سده چهارم ادامه یافت. با پدیدار شدن اسلام و پذیرش آن از سوی ایرانیانی که زیر بیدادگری و ستم بودند دگرگونی‌هایی در ساختمان سازی رخ داد که چنین بود:

- پس از اسلام، با الگو گرفتن از باورهای اسلامی، ساختمان‌ها "مردم وارتر" شدند گرچه در شیوه‌ی پارتی نیز مردم‌واری و پرهیز از بیهودگی نمایان بود، ولی پس از اسلام این ارزش‌ها بیشتر نمایان شدند. برای نمونه انسان در کنار ساختمان آتشکده فیروزآباد احساس کوچکی می‌کند، یا در اسپیددژ مداین نماسازی ساختمان به گونه‌ای انجام شد که بنظر، سه آشکوبه (طبقه) می‌آید، ولی ساختمان یک آشکوب بیشتر نداشته و پشت این نما خالی است. پس از شیوه خراسانی، در شیوه‌های رازی و آذری دوباره ساختمان‌ها را شکوهمند ساختند و از مردم‌واری دور شدند نمونه آن سردر مسجد جامع یزد است.
- ۲- در شیوه‌های پیشین بنا بر شرایط، ساختمان‌سازی کیفیت ویژه‌ای می‌یافت برای نمونه در شیوه‌ی پارتی در روزگار اشکانیان، ساختمانها با سنگ پاکتراش و با ریزه‌کاری بیشتری ساخته می‌شدند. اما در دوره دوم، زمان ساسانیان، چون به ساختمان‌های بیشتری نیاز داشتند، ساختمان را با سنگ لاشه می‌ساختند بدین گونه کیفیت ساختمان سازی نیز افت می‌کرد. این پدیده پس از اسلام هم رخ داد. روشن است که ساختمانهای شیوه آذری هرگز با کیفیت شیوه رازی که پیش از آن ساخته نمی‌شدند، یا در شیوه اصفهانی، ساختمان با شتاب بیشتری ساخته می‌شد، چون به تعداد بیشتر بنا نیاز بوده است.
- ۳- از دیدگاه نیارشی، معماری با شیوه خراسانی با شیوه پارتی تفاوتی نکرد. در این شیوه هم چفدهای مازه دار (بیز یا مرغانه‌ای) بکار می‌رفت، اما بلندای پاکر چفدها را کم می‌

گرفتند، معمولا کمی بیش از بلندای قد یک انسان بود و این چنین، بلندای ساختمان را کوتاه می ساختند. بیشتر تاق ها، آهنگ و با چفدهای مازاد دار بود. و از تاق چهار بخش یا کلبو بکار گرفته نشده است.

- ۴- ساختمایه ای که در این شیوه بکار رفته ، بوم آورد یا ایدری بوده است، یعنی آنرا از خود محل ساخت، بدست می آوردند، نه از جاهای دیگر. برای نمونه ، در مسجد جامع فهرج، دیوارهای پینه ای از گل فهرج و ستون ها از خشت است و یا آجرهای بکار رفته در تاربخانه دامغان، نمونه های دیگر هم چنین هستند.

➤ معماری مسجد

یکی از نمونه ساختمان هایی که در این شیوه پدیدار شد و در معماری ایران همواره جایگاه ارجمندی داشته و دارد مسجد است. یکی از اصیل ترین ساختمانهای شیوه خراسانی، مسجد جامع فهرج است این مسجد شاید کهن ترین مسجد ساخته شده در ایران است که ویژگی های نیارشی شیوه پارتی(ساسانی) را داراست.

- **تاریخانه دامغان** یکی از کهن ترین ساختمانها در شیوه خراسانی است. نقشه ساختمان بر پایه همان شبستان ستوندار است که بعدها در آن تغییراتی داده اند. برای نمونه، دهانه میانی در شبستان جنوبی، بلندتر و بزرگتر شده است. نمای مسجد نیز دگرگون شده است و چفدهای مازدار بیز به چفدهای تیزه دار و جناغی تبدیل شده اند.
- **مسجد جامع اصفهان** گنجینه موزه هنر ایران و یکی از افتخارات معماری این سرزمین است. اثری که نشانه های سیزده سده تحول در فرهنگ اسلامی ایران را در خود گرد آورده است. کاوش ها روشن ساخته اند که این ساختمان بر روی آثار صدر اسلام و و پیش از آن،

بنیاد نهاده شده است. طرح نخستین مسجد به گونه ی بومسلمی (شبستان ستوندار) بوده که در سال ۱۵۶ هجری ساخته شده است. در سال ۲۲۶ هجری، مسجد کهن ویران شده و بر ویرانه های آن مسجدی بزرگتر (نزدیک به ده جریب) ساخته شده که طرح شبستان ستوندار داشته است. در سده چهارم در روزگار آل بویه به ساختمان مسجد افزوده شد، بدین گونه که یک دهانه به شبستان ها، با کوچکتر کردن میانسرا، افزوده شد. در سده پنجم و ششم دگرگونی های بنیادی در معماری مسجد رخ داد و مسجد به چهار ایوانی تبدیل شد. در سالهای ۴۷۳ و ۴۸۱ هجری، گنبد های زیبایی در بخش جنوبی و شمالی مسجد (گنبد نظام الملک و گنبد تاج الملک) ساخته شد از این پس چهار ایوانی بودن مسجد، یکی از ویژگی های بنیادی مسجد سازی در ایران شد (مرحله گنبد به شیوه رازی).

❖ شیوه رازی

شیوه رازی چهارمین شیوه معماری ایران است که همه ویژگی های خوب شیوه های پیشین را به بهترین گونه دارا می باشد. در این شیوه نغزکاری شیوه پارسی، شکوه شیوه پارتی و ریزه کاری شیوه خراسانی با هم پدیدار می شوند.

آغاز کار این شیوه هر چند از شمال ایران بوده، اما در شهر ری پا گرفته و بهترین ساختمانها در آن شهر ساخته شده اند گرچه در پی غارت شهر بدست محمود غزنوی از میان رفته اند. این شیوه از زمان آل زیار شروع و در زمانهای آل بویه، سلجوقی، اتابکان و خوارزمشاهیان ادامه پیدا می کند. توضیح این نکته لازم اسن که در اواخر شیوه خراسانی بناهایی داریم که بیشتر به

دیارتان شهرسازی

شیوه رازی می خورد. بنای مقبره امیر اسماعیل سامانی، مزار ارسلان جاذب و مناره ایاز با وجود اشتراک زمانی با شیوه خراسانی از بناهای اولیه شیوه رازی می باشند.

➤ معماری

در اواخر شیوه خراسانی ساختمانهایی ساخته شده اند که به شیوه رازی نزدیک شده بودند و آنها را می توان در میانه این دو شیوه جا داد مانند گور امیراسماعیل سامانی، مزار ارسلان جاذب، مناره ایاز. در شیوه رازی ساختمانهایی با کارکردهای گوناگون پدید آمدند مانند آرامگاه های برجی و میل ها. آرامگاه های برجی بیشتر به ریخت چهارگوشه، پنج گوشه، شش گوشه، هشت گوشه، استوانه و گرد آنها پرد دار یا ساده ساخته می شد. میل ها، (برج های راهنما برای مسافران در بیابان بودند)، و افزون بر راهنما بودن، گور سازنده خود نیز بوده اند (نمونه آن میل رادکان و میل رسکت). در این شیوه برخی مسجدهای دارای شبستان ستوندار به چهار ایوانی دگرگون شدند. البته ایوان یکی از فضاهایی بود که پیش از اسلام در معماری ایران ساخته می شد و بدین گونه دوباره بکار گرفته شد.

➤ نیارش

در شیوه رازی ساخت تاق و گنبد بسیار پیشرفت کرد و گونه های چفد تیزه دار برای اتاق و گنبد بکار رفت. بجای تاق ساده آهنگ (که در شیوه خراسانی باب بود) از تاق های چهار بخش، کاربندی، تاق کلنبو و تاق چهار ترک بهره گیری شد. گنبدهای نیز به روش های گوناگون ساخته می شدند. گنبد گسسته رک که در شمال ایران ساخته می شد (مانند گنبد قابوس) در ریو سپس در مرکز ایران نیز ساخته شد. همچنین نخستین نمونه گنبد گسسته نار در برج های خرقان ساخته شد. سپس گونه پیشرفته تر آن در شیراز بگونه ترک دار ساخته شد.

✓ در شیوه‌ی رازی ساختمان از بنیاد و پای بست با ساقتمایه مرغوب برپا می‌شد و آبرهای کوچک و بزرگ و نازک و ستبر نمای آن را می‌آراست.

در شیوه رازی گونه‌های نگاره با خطوط شکسته و مستقیم که بیشتر با آجر کار شده یافت می‌شود. نیز گره سازی با آجر و کاشی (گره سازی درهم) که "معلی" نیز نامیده می‌شود از این شیوه آغاز شد.

➤ گونه‌های گچ بری در معماری ایران که در شیوه رازی با نغزکاری بسیار بکار رفته چنین هستند:

۱- گچ بری "شیرشکری" با برجستگی کم.

۲- گچ بری "شیرشکری" با برجستگی بیشتر.

۳- گچ بری زبره با برجستگی بیشتر بدون ساییدگی گوشه‌ها.

۴- گچ بری برهشته با برجستگی زیاد.

❖ شیوه آذری

سرزمین آذربایجان در معماری ایران در رده نخست اهمیت جای دارد چرا که سه شیوه معماری ایران (پارسی، آذری و اصفهانی) از آنجا سرچشمه گرفته و به سراسر کشور رسیده است. در شیوه پارسی، هنگامی که قوم آریایی کوه‌های آران را پشت سر می‌گذاشتند تا به جنوب

سرزمین ایران رهسپار و ماندگار شوند، سر راه خود ستاوندهای چوبین و شبستان ها و نهانخانه های دوربسته و کوشکی آذربایجان را پسندیدند و چون ارمغانی، نخست به سرزمین آستان و سپس به سرزمین پارس بردند و با آن شیوه همراه با برگیره از شیوه های گوناگون ملت هایی که به پیروی پارسیان درمی آمدند، شیوه ی تازه ای پدید آوردند که شیوه پارسی نام گرفت و از آغاز شاهنشاهی ایران تا پایان روزگار هخامنشیان و حتی اندکی پس از آن، برای ساختن کاخ ها و کوشک ها به کار گرفته می شد.

➤ معماری

شیوه آذری دارای دو دوره است: دوره نخست از زمان هولاکو و پایتخت شدن مراغه و دوره دوم آن از زمان تیمور و پایتختی سمرقند آغاز می شود. در دوره دوم بود که معماران بزرگی چون قوام الدین شیرازی و پسرش غیاث الدین و زین العابدین شیرازی، در خراسان بزرگ بکار گمارده شدند و سازنده ساختمانهای بزرگی در آنجا بودند.

ویژگی های زمانی در این شیوه بسیار کارساز بود. در آن زمان نیاز به ساخت ساختمانهای گوناگون بود که باید هرچه زودتر آماده می شدند. از همین رو در روند ساختمان سازی شتاب می شد. پس از پیمون بندی و بهره گیری از عناصر یکسان مانند کاربندی در سازه روی آوردند تا دستاوردهای باندام و ساز وار باشد.

یکی از ویژگی های دیگر معماری این شیوه بهره گیری بیشتر از هندسه در طراحی معماری است. گوناگونی طرح ها در این شیوه از همه بیشتر است. بهره گیری از هندسه و تنوع در طراحی در تهرانگ ساختمان در نهان یعنی بیرون زدگی در کالبد و نخیر یعنی تورفتگی در آن نمودار می شود.

دیپارتمان شهرسازی

همچنین در این شیوه ساختمانهایی با اندازه های بسیار بزرگ ساخته شد که در شیوه ای پیشین مانند نداشت، همچون گنبد سلطانیه و مسجد علیشاه در تبریز انواع نقشه با میانسرای چهارایوانی برای مسجدها و مدرسه ها به کار رفت. آرامگاه ها همچون گذشته، برونگرا و بیشتر با تهرنگ چهارگوشه، بویژه در دوره دوم ساخته شدند.

➤ آرایه

در شیوه رازی، آجرکاری ناماسازی همراه با سفت کاری انجام می شد و ساختمان پایدارتر و ناماسازی آن ماندگارتر درمی آمد. اما در شیوه آذری، نخست ساختمان با خشت یا آجر و سنگ لاشه یا کلنگی، با شتاب و بگونه زبره (بدون نما) سفت کاری می شد. سپس امود و ناماسازی به آن افزوده می شد که یا با پوسته ای از آجر، گره سازی آجری و گل انداز و رگچین بود یا با گچ، اندود و نقاشی روی آن می شد. گاه نیز گره سازی آجری با کاشی و گره سازی درهم (معقلی) برای امود بکار می رفت. کم کم از کاربرد آجر کاسته شد و جای آن را کاشی (سفال لعابدار) و سفال نگارین با نگاره برجسته (مهری) گرفت.

یکی دیگر از گونه های امود، کاشی تراش یا معمرق بود که تا پیش از آن کمتر بکار رفته بود. کاشی تراش یا معمرق کاری در این شیوه بسیار پیشرفت کرد. سپس در دوره دوم این شیوه بهره گیری از کاشی هفت رنگ و کاشی خشتی در برخی ساختمانها باب شد.

☑ با شکوه ترین ساقتمان شیوه آذری و شاید کل معماری ایران گنبد سلطانیه (۷۵۳ تا ۱۰ قمری) است که در کنار آن آرامگاه سلطان محمد خدا بنده (البایتو) ساخته شده است.

دیارتیمان شهرسازی

دوره دوم شیوه آذری از زمان تیموریان آغاز می گردد. ساختمان های زیادی از این دوره در خراسان بزرگ بجای مانده اند. یکی از بناهای مهم مسجد گوهر شاد است که معمار آن قوام الدین شیرازی است.

- **مدرسه غیاثیه خرگرد**، میان خواف و جام در سالهای ۸۴۲ تا ۸۴۸ قمری ساخته شده است. این ساختمان زیباترین مدرسه ایران است. معمار آن قوام الدین شیرازی و پس از او پسرش غیاث الدین بوده است. در میان مدرسه های ایران مدرسه خان در شیراز از همه کامل تر است، ولی از دیددقت و تنوع در نقشه و در آموذ، این مدرسه از آن بالاتر است.

✓ یکی از ویژگی های ساقتمانهای فراسانی، بلندای ایوان ها بویژه سردر آن است.

- **مسجد کبود تبریز آواز قوی شیره آذری است (۸۷۰ ق)** و در زمان خود به فیروزه اسلام نام آور بوده است. تهرانگ این مسجد که بدون میانسرا می باشد از مسجد شاه ولی تفت برگرفته شده و پس از آن نیز در مسجد شیخ لطف الله بکار رفت. این مسجد در سال ۸۷۰ قمری ساخته شده و بر خلاف بیشتر مسجدها میانسرا ندارد و به دلیل سردی هوای تبریز به گونه برونگرا ساخته شده است.

❖ شیوه اصفهانی

شیوه اصفهانی آخرین شیوه معماری ایران است. شیوه اصفهانی دربرگیرنده شیوه هایی است که در نوشته های غربی به شیوه صفوی، افشاری، قاجاری و زند- قاجار نامیده شده اند. این شیوه

کمی پیش از روی کار آمدن صفویان از زمان قره قویونلوها آغاز شده و در پایان روزگار محمدشاه قاجار، دوره نخست آن به پایان می رسد. دوره دوم آن، زمان پسرفت (انحطاط) این شیوه است، که در واقع از زمان افشاریان آغاز شد و در زمان زندیان دنبال شد. ولی پسرفت کامل از زمان محمدشاه آغاز شد و در دگرگونی های معماری تهران و شهرهای نزدیک به آن آشکار شد. خیابان چهار باغ در زمان صفویان ساخته شد. آنچه روشن است اینکه این خیابان برای گردش بوده است و کارکرد بازرگانی نداشته است.

➤ معماری

- ۱- ساده شدن طرح ها که در بیشتر ساختمانها، فضاها یا چهارپهلوه (مربع) هستند و یا مستطیل
- ۲- در شیوه آذری با بکارگیری یک هندسه قوی، طرحهای پیچیده ای ساخته شدند اما در شیوه اصفهانی، هندسه ساده و شکل ها و خط های شکسته بیشتر بکار رفت.
- ۳- در تهرانگ ساختمانها نخیر و نه از (پیش آمدگی و پس رفتگی) کمتر شده ولی از این شیوه به بعد ساخت گوشه های یخ در ساختمان رایج تر شد.
- ۴- همچنین پیمون بندی و بهره گیری از اندام ها و اندازه های یکسان در ساختمان دنبال شد.
- ۵- سادگی طرح در بناها هم آشکار بود.

➤ نیارش

تنگی زمان و کم شدن معماران چیره دست در این شیوه کیفیت ساختمان سازی را بسیار پایین آورد و دیگر ساختمان ها را همچون گذشته پایدار و ماندگار نمی ساختند. در شیوه رازی زیره و نما یا سفت کاری و نازک کاری با هم انام می شد، یعنی کار همچین می شد و برای اینکه

نشست یکسان پدید آید، زبره را با نما هشت و گیر یا با هم چفت و بست می کردند. اما در شیوه آذری، چون در ساختن شتاب داشتند، زبره و نما جداگانه ساخته می شدند. این روش در شیوه اصفهانی نیز پی گیری شد و شاید از دید فنی روش درست تری بود.

➤ آرایه

در شیوه اصفهانی از همه آموزدهای شیوه پیشین بهره گیری شد. البته بیشتر از کاشی خشتی هفت رنگ بجای کاشی تراش (معرق) بهره گیری شد. برای نمونه در مسجد امام اصفهان (شاه) سردر آن کاشی تراش است که شاهکار کاشی کاری است، ولی در نماهای درونی آن چون روند ساخت آن به درازا کشیده شده بوده، کاشی هفت رنگ کار شده است. از زمان شاه سلطان حسین صفوی گچ بری همراه با شیشه و رنگ در زیر گنبد آن بجا مانده بود زمانی می خواستند آنرا از میان ببرند. اما فهمیدند چه کار ارزشمندی است و آنرا بجا نهادند.

✓ ارسن شهری، مجموعه ای از ساقتمان هاست که نیازهای شهری را برآورده می کند. یکی از ارسن های بزرگ، میدان نقش جهان اصفهان است. بازار وکیل شیراز از قبصریه لار برگفته شده که در زمان صفویان ساخته شده و کوچکتر از بازار وکیل است.

در دوره دوم شیوه اصفهانی، با آغاز روابط فرهنگی ایران با غرب، با تأسف، ایرانیان در برابر فرهنگ و تمدن غربی دچار خودباختگی شدند و چون در ایران هم کسانی به این پدیده دامن می زدند، روند آن شتاب گرفت و در معماری نیز این خودباختگی رخ داد. نمونه دیگر حذف پنام ها در ساختمان بود. نمونه دیگر، حذف تابش بندها در نمای ساختمان بود. در زمان قاجاریان سه دری ها به دو دری ها تبدیل شد و تابش بندها یا تیغه های نازک که عمود بر درگاه ها بودند.